

A Comparative Study of the Notion of “Covenant” in Judaism and Zoroastrianism

Khalil Hakimifar*

Moheb Ali Absalan**

Elaheh Miri***

Abstract

In the ancient world, the covenant was a serious agreement that societies attempted to regulate the behavior of individuals and institutions, especially in areas where there was not enough social control in them. Therefore, in the history of religion, the concept of the Covenant is the longstanding concept, which has been emphasized especially in monotheistic religions. The God of the Old Testament sets his own behavior with his servants according to the covenant. The treaty in the Zarathustrianism can be study by the principle of Asha / Artah (Truth) and the practice of Mithra. It is a supernatural law that is one with natural law. This doctrine is considered a metaphysical supporter to all treaties and then, it has played a decisive role in maintaining the moral and social order. The concept of these words and their reflection in these religions are the issues that have been investigated in this study. Despite the considerable differences between these oldest religions in Western Asia, they seem to regard these doctrines as fundamental and have shown it with various shapes and symbols. The essential differences in this regard, are related to the origin of the Covenant, its inclusion, repetition and being exclusion or graduality and significant similarities related to the concept, importance and educational aspect of them. This research has been done by comparative and analytical method with the aim of understanding of this common doctrine to enhance mutual understanding between religions.

Discussions:

If we consider the covenant and the covenant as the axis of the relationship between God and man, all events, as well as human affairs, are interpreted on the same basis. However, this concept can be considered in terms of similarities and differences in two different fields. First, the Covenant and treaty have a single meaning in both religions. In both of them, with the closure of the treaty, the parties are obligated to perform their duty, and if they fail to do so, they must bear the consequences of it. Second, the covenant that first appeared between God and man has become an interactive model of intercourse between human beings and has

---

* Assistant Professor, Department of Comparative Religions and Mysticism, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran
(Responsible author)

kh_hakimifar@theo.usb.ac.ir

** Associate Professor, Department of Comparative Religions and Mysticism, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran

m.absalan@theo.usb.ac.ir

*** Ph. D. Graduate of Comparative Religions and Mysticism, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran

elahe_miri1@yahoo.com

Received: 09.06.2017

Accepted: 13.10.2018

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

become a moral concept and the basis of human communication. Of course, God's covenant with Man is fundamentally different from human contracts. Because firstly, Man and God are not equal parties, on the other hand, God is the leader and the source of that grace and love. In Judaism, there are different views about human freewill. However, in Zoroastrianism, everything is based on man's freewill. Another common point in these two religions is the tradition of salvation. The understanding of salvation in the light of understanding the Covenant is easily possible. In both religions, salvation requires observance of the Covenant with all its aspects, and non-salvation means any violation of the Covenant of any size and extent.

Result: Based on what has been said, in the sense of both religions, the covenant or treaty with God is the supreme linkage that has taken place, and this is the origin of the emergence of many customs and habits. The most important difference is that the origin of the treaty in Zoroastrianism is the principle of Asha and Mithra is the guardian of it, but in Judaism, the origin of his covenant is God, and there are no rules beyond him and God is the guardian of that. Historically, the belief in the Covenant and its beliefs in the Zoroastrian religion is roughly stable, while undergoing radical transformations Judaism. In terms of modeling, in both religions, this kind of relationship between man and God affects the relationships between human being. In this way, it has found a moral concept, In addition to religious authenticity. Therefore, the covenant between God and Man is the source of morality, so, the human morality has a superlative guarantee.

Keywords: Covenant, Relationship of God and Man, Zoroastrianism, Judaism.

Bibliography

- Azar Geshsabb, Mobed Firouz (2005), *Gaths, Zoroastrian Celestial Songs*. Tehran. Forouhar Press
- Armstrong, Kern, *theology from Abraham to today* (2005), translation by Mohsen Sepehr, first edition, Tehran. Markaz press.
- Akhlaqi, Marzieh (Winter 2005). Sadra's attitude toward the world of Zar and Misagh, *Journal of The New Religious Ideology*, No. 3, pp. 149-166
- Ardavirafnameh, Correction: Philip Guénino (1993). Translation and Research: Jaleh Amoozgar, Tehran: Moein Publications and the French Association of Iranian Studies
- Ashrafi, Abbas (2005). *Worship in the Abrahamic religions*, Tehran: Amir Kabir press.
- Oshidiri Jahangir (1993). *Mazdeyasna Encyclopedia, Explanation Dictionary of Zoroastrianism*, Tehran: Markaz press.
- Bayer Nass, John (1976). *Comprehensive History of Religions*, Translation by Aliasghar Hekmat, Tehran: Scientific Cultural Press.
- Boys, Mary (1997). *History of Zoroastrianism, Achaemenid*, translated by Homayoun Sanati Zadeh, Tous Press.
- Boyce, Mary et al. (Summer 2009), *Collection of articles in Zoroastrian Philosophy, Ethics and Society in Zoroastrian Philosophy*, First Edition, Tehran: Publications of the University of Religions and sects.
- Boys, Mary (2003). *Zoroastrians, their religious beliefs and customs*, translation: Askar Bahrami. Tehran. Ghoghnoos Press.
- Purdavood, Ibrahim (1999). *Yashts, Volume I*, Tehran: Asatir Press.

- Piadeh Kuhsar, Abolqasem (spring and summer 2010). Impact points of Iranian beliefs on Jewish religion from the path of revelation. *Journal of Religious Research*, Fourth Year, Seventh No.
- Pirae Ali, Delara Nemati, (Spring 2013). The covenant in Holy Bible and Holy Qur'an, the *Quarterly Journal of Religion and Sect*, Volume 14, Issue 2, Pages 24-5
- Jalali Moghadam, Masoud (2005). *Zurvanism, philosophical school, Zoroastrian mysticism based on originality of time*, first edition. Tehran: Amir Kabir Press.
- Chavush Akbari, Raheem (2003). *Seven Codes of Forouhar*, Tehran: Zawar Press.
- Hesampour, Saeed and Dehghani, Nahid (autumn and winter 2008) Analytical review of the types of covenants and oaths in Ferdowsi's *Shahnameh*. *The biannual Journal of Lyrical Literature Researches*. Year 6, Number 11, Pages 37-66
- Dehkhoda, Ali Akbar, (1958) *Dictionary*, University of Tehran
- *Rivayat of Pahlavi* (1989). Translation: Mahshid Mir Fakhraei. First Printing, Tehran: Institute for Cultural Studies and Research
- Soleimani, Abdul Rahim (2005). *Judaism from Election to Racism Specialized Quarterly on Religions and Religions*, No. 22, 6th Year.
- Shahghian, Nouri Sadat (spring and summer 2010). Divine presence (Shkhina) in the Jewish tradition. *Mystical Studies (Journal of the Faculty of Humanities, Kashan University)*. No. 11, pp. 91- 114.
- *One hundred Verses in prose and in Bondahishn* (1909), directed by Dhabir, Mumbai. Electronic version
- Tabari, Zia, *Culture* (March 1991 and April 1992). An Attitude to Mazdisanan putting Sedrah. *Journal of chista*, Issue 76 and 7. Pages: 686-690. 23.
- Azizian, Kobra, Mehregan Celebration, *Journal of Chista*, Issue 263, October 200924. Afifi, Rahim, *Iranian mythology and culture*, Toos Publishing House, 2003.
- *Elements*, Jaber, Mehr, guardian of the covenant, treaties and prefecture of the contractors (for the occasion of the Mehregan). *Journal of chista* - No. 13, November 1982, pp. 308 – 325
- Ferdowsi, Abolqasem (1996), *Shahnameh*, based on Moscow printing, by Said Hamidian, Volume II, Tehran: Dad Press.
- Farnbagh Dadghi (1996). *Bundeshan, Report: Mehrdad Bahar*, Tehran: Toos Press.
- *The Bible, the Old Testament and the New Testament* (1920), the Old Translation, Bible Society Publishing House, London.
- Kalbarasi Ashtari, Hossein, (autumn 2004) the Divine Alliance in the Old Testament. *Journal of Philosophy of theology*, No. 32, pp. 89- 106.
- Grishman, Roman (1996). *Iran from the beginning to Islam*. Translator: Mohammad Moein. Tehran: Scientific and Cultural Publishing.
- Lofmarck, Carl, (2005). *What is the Bible?* Translation by Mohammad Kazem Shaker, Tehran, Dastan Press.
- Mohammadi Arrani, Maryam (Summer 2007) Religious salvation (Zoroastrianism, Jews, Christianity). *Islamic Thought and Philosophy Research Journal (TOLO)*, No. 22 pp. 35 to 52.
- Mazdapur, Katayoun (2011). *Accurate and inaccurate*, Publisher: Institute of Humanities and Cultural Studies, Second Edition, pp. 146-147
- Movahedian Attar, Ali (Spring 2014). *Typology of Promised Thought in Religions*, Tehran, Publication of University of Religions and sects.
- *Vendidad*, translation: Hashem Razi. (1998) Tehran: Fekr- e Rooz Press.
- Vahidi, Hossein, (2004). *Knowledge of Zoroaster*. Tehran: Ilm Press.

- Vakili, Shervin, (June 2011). The concept of creation and sacrifice in a controversial Armenian language. <http://soshians.ir/fa/>
- Hux, Master, (1998). The Dictionary of the Bible, Tehran, Asatir Press
- Birnbaum, Philip (1995), Encyclopedia of Jewish Concepts, New York: Hebrew Pub Company.Cohn
- sherbok, Dan (1999), A Concise Encyclopedia of Judaism, Oxford: One World.
- Focant, Camille ; Wénin, André. (1988), *L'alliance ancienne et nouvelle*. In: *Nouvelle revue théologique*, Vol. 110, no. 6, p. 850-866.
- H-A. Perret-Gentil (1861), *Ancien testament*, Traduit d'après L'hébreu, France, Soleil d'Orient
- Henninger, Joseph (1987), "*sacrifice*", in: The Encyclopedia of religion, Mircea Eliade (ed.), New York: Magmillan.
- Hinnells John R, (1973), *Persian mythology*, Hamlyn, London, New York.
- Hodge, Charles. (1975). *Systematic theology*. Study Historical Book; Flavius Josephus Anthropology, Grand Rapids: Eerdmans
- Jewish Encyclopedia <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/4714-covenant>
- Noss. John Boyer (1949), *Man's Religion*, Macmillan Publishing Co, Inc., New York & Collier Macmillan, Publishers, London.
- Smith, Malcolm (2002), *the Power of the Blood Covenant- Uncover the Secret Strength in God's Eternal Oath*, Harrison House, Tulsa, Oklahoma

بررسی تطبیقی آموزه پیمان و میثاق در دین زرتشت و یهود

خلیل حکیمی فر* - محب علی آبسالان** - الهه میری***

چکیده

آموزه پیمان و میثاق در دین زرتشت و یهود اساس رابطه خدا با انسان بوده و پشتوانه‌ای ماورایی برای پیوندهای میان انسان‌ها با یکدیگر تلقی شده و در حفظ نظم اخلاقی و اجتماعی نقشی تعیین‌کننده داشته است. در این پژوهش به مفهوم پیمان و میثاق و چگونگی بازتاب این آموزه در این دو دین پرداخته شده است. این پژوهش بر دین زرتشت و یهود، کهن‌ترین ادیان بزرگ آسیای غربی، تمرکز دارد که به نظر می‌رسد با وجود تفاوت‌های چشمگیری که دارند، هر دو این آموزه را بنیادین تلقی کرده و با اشکال و نمادهای مختلف آن را نشان داده‌اند. تفاوت‌های اساسی در این زمینه بیشتر به منشأ پیمان و میثاق، دایره شمول، تکراری و دفعی یا تدریجی بودن آنها و شباهت‌های شایان توجه به مفهوم، اهمیت و جنبه تعلیمی آنها در حوزه روابط انسان‌ها با یکدیگر مربوط می‌شود. این مطالعه به شیوه تطبیقی و تحلیلی انجام شده و هدف آن، شناخت هر چه بیشتر یکی از آموزه‌های بنیادی این ادیان در راستای تقویت درک مشترک میان آنها است.

واژه‌های کلیدی

پیمان، میثاق، رابطه انسان با خدا، زرتشت، یهود

kh_hakimifar@theo.usb.ac.ir

m.absalan@theo.usb.ac.ir

elahe_miri1@yahoo.com

* استادیار گروه ادیان و عرفان تطبیقی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران (مسئول مکاتبات)

** دانشیار گروه ادیان و عرفان تطبیقی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران

*** دانش آموخته ادیان و عرفان تطبیقی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران

تاریخ وصول: ۱۳۹۶/۳/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۷/۲۱

مقدمه

عهد و پیمان در جهان باستان توافقی جدی به شمار می‌رفت و جوامع سعی می‌کردند براساس آن، رفتار اشخاص و نهادها را به‌ویژه در زمینه‌هایی قاعده‌مند کنند که کنترل اجتماعی در آنها وجود نداشت یا کم‌رمق بود؛ بنابراین در تاریخ دین، مفهوم میثاق یکی از مفاهیم دیرپا به شمار می‌رود که به‌ویژه در ادیان توحیدی تأکید شده است و همواره در متون دینی مشاهده می‌شود. خدایی که عهد عتیق از آن سخن می‌گوید، خدایی است که معمولاً رفتار خویش را با بندگانش براساس پیمان و معاهده پی‌ریزی می‌کند و معمولاً آنان خدا را تنها در قالب میثاق می‌شناسند و این میثاق است که چگونگی تعامل خدا و بشر را مشخص می‌کند؛ بنابراین «میثاق، پیوندی دوجانبه و مبتنی بر تعهدی الزام‌آور و انکارناپذیر است که براساس عشق بی‌قید و شرط روابطی را ایجاد می‌کند که هریک از طرفین مسئولیتی در قبال دیگری به عهده دارد و انسان در این میثاق دوطرفه خود را در معرض آزمایشی ویژه قرار می‌دهد که باید تمام تلاش خود را به کار گیرد تا از آن سربلند بیرون آید. این رابطه تنها با مرگ خاتمه می‌یابد» (Smith, 2002: 13).

پیمان در دین زرتشت، بیش از هر چیز ذیل قانون اشه/ارته (حقیقت، درستی) و خویشکاری ایزد مهر بررسی می‌شود. اشه قانون فراطبیعی است که با قانون طبیعی یکی است؛ کُنشی قانونی که با راستی و داد یگانه است. اشه شاخص تعامل میان انسان با اهورامزدا از یکسو و معیار تعامل انسان‌ها با یکدیگر از سوی دیگر است. پیمان نیرویی است که از اشه برمی‌خیزد و با آن نیروی اهریمنی مهار می‌شود و درنهایت از این رهگذر، گیتی به غایت مطلوب می‌رسد؛ بنابراین، اشه نیروی الزام‌آور و پشتوانهٔ ماورایی برای تمام پیمان‌ها و معاهدات تلقی شده است. وفادار به پیمان اَشون است که خوشبختی نصیب او خواهد شد و هر کس آن را نقض کند، اهورامزدا نعمت از او باز پس خواهد گرفت. در این راستا، وظیفهٔ مهم ایزد مهر نظارت بر پیمان‌ها حتی پیمان

میان اهورامزدا و اهریمن است. او انسان را به‌سوی اشه رهنمون می‌شود و موهبت اشه را به او می‌بخشد، از اشون پشتیبانی می‌کند و دشمنان آنها را نابود می‌سازد (مهریشت ۷۶). بنابراین، جایگاه و اهمیت میثاق/پیمان در این دو دین (زرتشت و یهود) انگیزه‌ای کافی برای مطالعهٔ تطبیقی را فراهم می‌سازد.

الف: پیشینهٔ بحث

تقریباً بیشتر آثاری که در زمینهٔ این دو دین منتشر شده مربوط به تأثیرپذیری یهودیت از آیین مزدایی است. موضوعی که همواره محققان ادیان دربارهٔ آن اختلاف‌نظر داشته‌اند و بحث‌های مربوط به آن در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم به اوج خود رسید. این مقاله قصد پرداختن به این بحث را ندارد؛ زیرا به نظر می‌رسد نخست، تأثیرپذیری ادیان از یکدیگر در برخی زمینه‌ها امری طبیعی است و دوم، آموزه‌های بنیادینی مانند "خدا" و "میثاق" در ادیان فراتر از بحث تأثیر و تأثرند و اصولاً این آموزه‌ها سرآغاز پیدایش ادیان‌اند.

طبق بررسی‌های انجام‌شده در زمینهٔ پیمان و پیمان‌شکنی در آیین مزدا پژوهش‌های مستقل معدودی صورت گرفته که مهم‌ترین آنها مقالهٔ مشترک آقای حسام‌پور و خانم دهقانی (پاییز و زمستان ۱۳۸۷) با نام «بررسی تحلیلی گونه‌های پیمان و سوگند در شاهنامه فردوسی» است که در مقدمهٔ خود به پیمان و اهمیت آن در ایران باستان و در ادامه به گونه‌های پیمان در میان پهلوانان و جنگاوران شاهنامه پرداخته است. مقاله دیگر با نام «پژواک فرهنگ پیمان و پیمان‌داری در شاهنامه و متون اوستایی و پهلوی» به قلم آقای دکتر جلالی (۱۳۹۵) است که در این مقاله پیمان و پیمان‌داری بررسی شده است که یکی از باورهای ایران باستان است و به‌گونه‌ای مشترک در شاهنامه، اوستا و متون پهلوی آمده است. در همین رابطه، عناصری (۱۳۶۱) در مقالهٔ «مهر، ایزد نگهبان عهد و پیمان و پادافره دهنده پیمان‌شکنان» یکی از جامع‌ترین تحقیقات در باب مفهوم پیمان در دین زرتشت

اوستایی به معنی اندازه گرفتن است که در فارسی میانه به صورت پیمان در می آید و معنی "پیمان"، "دوره"، "اندازه" و "اعتدال" می دهد و مشتقات آن *paymanag* به معنی "پیمانه" و *paymanig* به معنی "اندازه"، "معتدل" و "میانرو" است (آموزگار، ۱۳۷۹: ۸).

میثاق (ع ا) از ریشه «و ث ق» به معنی عهد و پیمان معنای مصدری دارد و در لغت به معنای تأیید کردن و استوار ساختن است. میثاق یا از ناحیه خداوند است که متعهد به انزال کتب و آیات است و یا از ناحیه بندگان است که چون استعداد و توانایی پذیرش آن را دارند، مقرر به این قبول اند و در نتیجه ملتزم به آن. اخذ میثاق حجت بالغه الهی است و هدف از گرفتن آن، اتمام حجت خداوند بر انسان هاست (اخلاقی، ۱۳۸۴: ۱).

به طور کل عهد و پیمان به دو گونه است؛ نخست، عهدی که میان انسان و خدا بسته می شود و دیگری، عهدی که میان انسان ها مطرح است. عالی ترین شکل عهد و پیمان، پیمانی است که میان انسان و خدا [یا خدایان] بسته می شود و در اصطلاح، در زبان عربی بدان میثاق یا میثاق کبیر می گویند که معادل آن در زبان انگلیسی *Covenant* و در فرانسه *Alliance* است و آن عبارت است از قراردادی که با سوگند یا تعهد، مستحکم می شود. در ارتباط با انسان ها در زبان فارسی از واژه هایی چون عهد، قول، توافق، عقد، قرداد و معاهده و در انگلیسی از واژه هایی چون *Protocol, Contract, Testamen* استفاده *Treaty, Agreement, Promise, Pact* می شود. میثاق برای یهودیان به معنی برکت دادن (اعمال ۳: ۲۵) رحمت آوردن (لوقا ۱: ۷۲) تشریح (اعمال ۷: ۸) و رفع گناهان انسان است (رومیان ۱: ۲۷) در عهد قدیم نیز در یادکرد از عهد میان خداوند و انسان، این واژه به کار رفته است (پیدایش ۶: ۱۸، ۱۷؛ پیدایش ۱۷: ۲، ۹، ۷، ۱۱؛ خروج ۲۴: ۸)؛ حتی در بیان عهد میان انسان ها از این واژه استفاده شده است (پیدایش ۲۱: ۲۷). در سنت مسیحی *Testament* یا عهد جایگزین واژه میثاق شده است و بر

را به انجام رسانده است. او در این مطالعه به بررسی ریشه ای مفهوم مهر پرداخته که اساس و پایه پیمان در آیین زرتشت است و در کنارش مصادیق عهدشکنی و وفای به عهد و پاداش آن را ذکر کرده است.

در یهودیت پژوهش های چشمگیری در این زمینه به زبان های خارجی وجود دارد که از آن جمله می توان به کتاب *Covenant Theology: From Adam to Christ* (2005) از نجمیه کوکس و جان اون (John Owen and John Owen) اشاره کرد که به تفصیل به میثاق های خدا در عهدین پرداخته و اهمیت درک میثاق را برای شناخت کتاب مقدس یادآور شده اند. دایرت المعارف یهود *Jewish Encyclopedia* مدخل میثاق را در دو قسمت تاریخی و ادبی مطرح کرده است. در بخش تاریخی تمام میثاق ها از حضرت ابراهیم، نوح ... تا حضرت عیسی و در بخش ادبی میثاق در تلمود و حتی در قرآن کریم بررسی کلی شده اند؛ اما به هر حال این پژوهش به بررسی این مفهوم به روش تطبیقی و تحلیلی پرداخته که بنا به بررسی های انجام شده مطالعه ای انجام نشده است. بررسی و مقایسه این مفهوم به شناخت بیشتر مفهوم و درک اهمیت آن در سنت های مزدایی و یهودی کمک می کند.

ب: مفهوم شناسی واژه پیمان و میثاق^۲

واژه پیمان بازمانده ترکیب *pati may/ ma/ mai*

^۱ پیمان. [پ/ا] (ا) از پهلوی پیمان و اوستائی پتی مان به معنی پیمودن و اندازه گرفتن (حاشیه برهان قاطع چ معین). عهد. (منتهی الارب) (برهان قرداد و معاهده و عهد. (فرهنگ نظام). ال [ل ل]: حلف. میثاق (تفلیسی) (دهار). شریطه. (لغت ابوالفضل بیهقی). شرط. (مجمل اللغة) ... (لغت نامه دهخدا ذیل واژه پیمان)

^۲ میثاق (ع ا) از ریشه «و ث ق» (منتهی الارب) (آندراج) (غیاث) (ناظم الاطباء). مؤثوق. (منتهی الارب) (غیاث) (ناظم الاطباء). عهد استوار. (ترجمان القرآن جرجانی ص ۹۷). وثاق. بند. عهد. پیمان. قرداد. عقد. معاهده. ج، موثوق. (یادداشت مؤلف). عهد و شرط و پیمان و قول و قرار. (ناظم الاطباء). پیمان. ج، موثوق. (مهدب الاسماء). پیمان. (دهار). آنچه عهد را بر آن استوار کنند، چون سوگند و مانند آن. (ترجمان القرآن جرجانی ص ۹۷) و (دهخدا، ۱۳۷۳)

نوع خاصی از عهد دلالت می‌کند که تنها مشتمل بر افاضه و اعطای خداوند بر انسان به واسطه خون مسیح است تا هم معنای معاهده را برساند و هم برای مسیحیان این معنا را در برداشته باشد که عیسی آیین جدیدی را به آنها سپرده است (لوفمارک، ۱۳۸۴: ۳۹). عهد الهی نتیجه حضور خدا در سراسر تاریخ بشر است که از آفرینش انسان آغاز می‌شود. این عهد به اراده خدا منعقد می‌شود و اوست که تصمیم می‌گیرد عهد خود را به انسان اعطا کند؛ عهدی که متضمن ارتباط و مکاشفه پیوسته میان خدا و انسان در طول زمان است. (پیرعلی، ۱۳۹۲: ۱۰).

پیمان و جلوه‌های آن در آیین زرتشت

پیمان در آیین زرتشت، نه به صورت روشن و مشخص، آن گونه که در یهودیت دیده می‌شود، بلکه در بعد ماورای طبیعی فراطبیعی و طبیعی در لوای اصول، باورها و نمادهایی پدیدار می‌شود که در ادامه، هر یک بررسی شده‌اند:

۱- اصل «اشه»

اشه مفهومی هند و ایرانی و بسیار شبیه درمه هندی به معنای راستی، مشیت الهی و نظم کیهانی است. این واژه در اوستا بارها تکرار شده است؛ به‌ویژه اینکه در گاهان ۱۸۰ بار به‌عنوان قانون جاودانه بر زبان زرتشت، جاری و تنها راه رسیدن به خدا معرفی شده است. اشه در نیایش آشم و هو (Ashem Vohu) یکی از سه نیایش مهم و مشهور زرتشتیان، جلوه ویژه‌ای دارد که در آنجا چنین آمده است:

«تا توش و توان دارم، می‌کوشم مردم را به‌سوی اشه رهنمون باشم. اشه نیک، اشه نیک‌ترین است. مطابق آرزوست، مطابق آرزو خواهد بود، اشه از آن اشه و همیشه است» (یسنا، ۱۱: ۴۴).

اشه معیار اخلاق و ضابطه تشخیص نیک و بد است و ارزش‌های اخلاقی را به صورت مطلق تعیین می‌کند؛ به این صورت که اشه در اخلاق، معادل راستی، پاکی، پرهیزکاری،

داد، وفا، دلیری و بلکه هرگونه خصال درست است؛ بنابراین آموزه پیمان در ذیل این قانون عام قرار می‌گیرد. این پیمان شامل همه نوع پیمان از جمله پیمان انسان با اهورامزدا است؛ چون در آیین مزدا انسان هم‌پیمان اهورامزدا است و به این منظور آفریده شده است تا با او تلاش کند تا پیروزی بر بدی، که هر دو خواستار آن‌اند، به دست آید. همچنان که در دینکرد چنین آمده است:

«پیمان عامل پیوند انسان با خدا و تسهیل‌کننده راه مبارزه انسان با بدی و راه اهریمن است» (دینکرد هفتم ۱/۲۰).

به این ترتیب، مردم در اوستا براساس پایبندی به پیمان، به دو دسته تقسیم می‌شوند: اشون که پیرو راستی و نگهدار اشه است و درگونت که پیرو دروغ به حساب می‌آید. نقض قوانین اشه باعث خشم ایزدانی می‌شود که پاسدار این اصل‌اند، خاصه میترا و وارونا. این یکی از جنبه‌های مهم در تفکر هند و ایرانی درباره نظم و عدالت بوده است که کلمات و افکار و اعمال گناه‌آلود اشه و نیروهای خیر را کلاً تضعیف می‌کنند. از سوی دیگر، عقیده بر آن بوده که اعمال خیر و عبادت و مراسم آیینی برای تقویت نیروی خیر لازم است و این به‌نوبه خود به سود کل جهان است.

در اسطوره آفرینش زروانی هم اهمیت پیمان کاملاً نمایان است. در آنجا نیایش و کنش زروان با پیمان او با خودش همراه می‌شود که نخست زاده را فرمانروایی جهان بخشد. زروان از روی پایبندی بر این پیمان فرمانروایی اهریمن برای یک دوره نه هزارساله را گردن می‌نهد و براساس همین پیمان، نجات‌بخشی با پیروزی اورمزد بر اهریمن در پایان عمر جهان مقرر می‌شود. همچنان که می‌بینیم، بنا بر باورهای کهن، در پیمان نیرویی جادویی و فوق‌العاده وجود دارد که حتی اهریمن نیز پس از بستن بدان وفادار است.

در بعد انسانی اشه زیربنای عدالت میان افراد جامعه بود. شرط نخست عدالت اجتماعی، وجود قانون است؛ جامعه‌ای که قانون دارد و قانون آن بر پایه اندیشه درست

به زرتشت می‌گوید «با زن بدکار ازدواج مکن؛ اما اگر کردی او را رها مکن، چون این کار پیمان‌شکنی است و پیمان‌شکن در دوزخ بی‌فرزند به شمار آید» (دینکرد ۷۸/۳). در ونیداد بنابر قول اهورامزدا تعداد پیمان‌ها شش تاست: گفتار پیمان، دست پیمان، گوسفند پیمان، گاو پیمان، مردم پیمان و کشتزار پیمان (ونیداد ۲/۴) و در روایت پهلوی (۱۲) نیز تقسیم‌بندی مشابهی دیده می‌شود. میزان تاوان نقض هرکدام بنابر اهمیت آنها متفاوت است. این تاوان سنگین از آن‌روست که «پیمان‌شکن نابکار همه مملکت را نابود سازد» (یشت ۲/۱۰). فردوسی شاعر حماسه‌سرای ایران با الهام از این باور مزدایی پایبندبودن به پیمان را به معنی خروج از دین و راستی و خردمندی می‌داند و برای پیمان‌شکنان پادافرهی سخت تعیین می‌کند: کسی که پیمان را بگذرد پیچید ز پیمان راه و خرد ز پیمان بگردند و از راستی گرامی شود کژی و کاست (۱۰۴۴-۱۰۴۳: ۳/۶۸)

مبادا که گردی تو پیمان‌شکن که خاک است پیمان‌شکن را کفن (۳۸۳۹: ۲۷۷/۸)

۲- ایزد مهر

عهد و پیمان و سوگند از دیرباز در میان ایرانیان بر مبنای باورهای میتراپی (ایزد پیمان) شکل گرفته و به صورت نظامی بر جوامع هند و اروپایی حاکم بوده است (حسام‌پور، دهقانی، ۱۳۸۷: ۳۷). ایزد مهر در نزد ایرانیان باستان، مظهر پیمان و دوستی و خدای عام و پذیرفته‌شده بیشتر اقوام و طوایف آریایی باستان، در هر جا و در هر کشور بوده است، سرزمینی نبوده است که او را نستوده باشد. او مظهر پاسداری و ایمان و حافظ عهد و پیمان و نگهبان قول و قرار در برابر حیله و فریب و نقض پیمان است (گیرشمن، ۱۳۷۴: ۱۸۱).

در گاتاها - یسنای ۴۶ بند ۵- مهر به معنی عهد و

و مبتنی بر اشته شکل گرفته است، برای افراد جامعه عدالت اجتماعی به ارمغان می‌آورد. شرط دوم عدالت اجتماعی، قانون‌مداری مردم است. زمانی که جامعه‌ای به دلیل باور به راستی در اندیشه، گفتار و کردار، قانون را اجرا و از دروغ و فریب دوری می‌کند، عدالت در جامعه برقرار و نهادینه می‌شود؛ بنابراین، پیمان‌بستن در امور جاری زندگی، امری معمول و با مایه و جوهر تقدس همراه بوده است. کسی که پیمان می‌بست، حتی شفاهی و به صورت قول و قرار ساده، به هیچ عنوان حاضر به برگشتن از قول و قرار خود نبوده است؛ زیرا پیمان با پشتوانه باورهای متافیزیکی و دینی تأثیر بی‌ظیری در حفظ نظم اجتماعی و اخلاقی داشت. همان‌طور که بویس اشاره می‌کند عقیده بر این بود که در هر کلامی که گفته می‌شود، نیروی مرموزی وجود دارد و این نیرو را نیروی ایزدی تلقی می‌کردند که شخص وفادار به پیمان را تقویت می‌کرد و ناقض پیمان را کیفر می‌نمود؛ از این‌رو کسی که متهم به نقض قول می‌شد، اگر قولش از نوع سوگند بود، می‌بایست "ور آب ۱" انجام می‌داد تا وارونا بی‌گناهی او را نشان دهد و اگر از نوع پیمان بود، باید "ور آتش ۲" انجام می‌داد تا میترا بی‌گناهی او را اثبات کند (بویس، ۱۳۸۱: ۳۲-۳۱)؛ بنابراین، در متون زرتشتی به اهمیت پیمان، انواع پیمان و درجات آن و به انواع تاوان پیمان‌شکنی پرداخته شده است.

اهمیت پایبندی به پیمان را در متون پهلوی نیز دیده می‌شود. ارداویراف در سفر معنوی خود مردی را می‌بیند که به دلیل نقض عهد با دروندان به دوزخ افتاده است (ارداویراف‌نامه/۵۲). در کتاب نهم دینکرد آمده است که پیمان با اشون و دروند محترم است (دینکرد ۲۷/۱۱)؛ حتی اگر این پیمان با زن جهی^۳ بسته شده باشد. اهورامزدا

۱- آزمایش آب.

۲- آزمایش آتش.

۳- در اصل واژه اوستایی است در پهلوی و در بندهش جهی و

جهیکا به صورت «جه» و به معنای زن پست و بدکار و از پدیده‌های اهریمن است (دانشنامه مزدیسنا، ۱۳۷۱: ۲۳۹).

مهم ایران باستان بوده است. این جشن را به میترا یا مهر نسبت داده‌اند. این نشان پیوند تنگاتنگی است که بین این خدا با فرشته وجود دارد (عزیزیان، ۱۳۸۸: ۱۹).

۳- نمادهای پیمان

کاربرد نماد برای توصیف چیزهایی است که فراسوی ادراک ما هستند؛ یعنی همان کاری که ادیان برای نشان دادن هستی انتزاعی یا ماوراءالطبیعه می‌کنند. هرگاه به مطالعه باورهای دینی و اساطیری بپردازیم، با انبوهی از نمادها مواجه می‌شویم که هرکدام معرف بخشی از عقاید آنان درباره طبیعت، زندگی و مرگ بوده است. یکی از نمادهایی که برای ایرانیان باستان دست‌کم از سه هزار سال پیش، نمادی پر از راز و رمز و گویای مفاهیم فلسفی و دینی بوده و در کتیبه‌ها و بناهای باقیمانده از عهد مادها و هخامنشی‌ها به صورت برجسته و حجاری شده تا امروز باقی مانده است، نماد فروهر است. واژه فروهر ۱ یا فروشی ۲، واژه اوستایی است که در پهلوی به صورت فروهر آمده و از دویاره ساخته شده است؛ «فر» به معنی پیش، جلو «وهر» یا «وشی» ۴ به معنی افزاینده و معنی این واژه روی هم پیش‌افزاینده یا پیش‌برنده است.

فروهر نیروی باطنی و معنوی است که به عقیده مزدیسنان پیش از پدیدآمدن موجودات وجود داشته و پس از مرگ و نابودی آنها به عالم بالا رفته است و پایدار می‌ماند. این نیروی معنوی را می‌توان جوهر حیات نامید که زوالی در آن نیست. در دست چپ نگاره فروهر چنبری وجود دارد که نماد عهد و پیمان آدمی با اهورا در عهد الست هست (عقیقی، ۱۳۸۲: ۵۷۶). این حلقه هم در گوی بالدار که تبدیل به نشان فروهر شد، وجود دارد و هم در دست شاهان به نشان پیمان است. همان‌طور که از صفت میترا نیز بر می‌آید، این حلقه می‌تواند تأکیدی باشد

پیمان و پیوند به کار رفته است؛ از این رو، ایزد مهر، نگاهبان، ناظر و ضامن پیمان «اهورامزدا» است. کسانی را که پیرو راستین او باشند و عهد و پیمان را پاس بدارند، به یاری‌شان می‌شتابد و کسانی را که به نامش عهد و پیمان ببندند و بدان وفا نکنند، به کیفر می‌رساند. در متون پهلوی مهردادروج به معنای دروغ‌گو به مهر یا مهردادروژن mihrdruxtān به معنای میثاق‌شناس یا پیمان‌شکن است (اوشیدری، ۱۳۷۱: ۴۴۵). در بند ۲۵ صد در نثر در این باره چنین آمده است:

"۱- با هر کسی قول و پیمان کنند، کوشش باید کردن و به جا آوردن؛ ۲- گرچه بسیار چیز بدان سبب به زیان شود، آن پیمان به دروغ نباید کردن؛ ۳- چه در دین ما آن را مهردادروج خوانند و در دین می‌فرماید کسی که مهردادروج کند، راه بهشت بر او بسته بود و آن کس خود دشخوار از این جهان بیرون شود تا بر وی علامتی پیدا نشود..." (صد در نثر - صد در بندهشن، ۱۹۰۹).

سرودی که در اوستا به این ایزد مهر اختصاص دارد، مهریشت نامیده می‌شود که وظیفه اصلی این ایزد را نشان می‌دهد. از مهریشت دو مطلب عمده می‌توان استخراج کرد و آن را بنیان و پایه قرار داد؛ نخست، راستی و دوم، دلیری. این یشت را نیز می‌توان سرچشمه راست‌گویی و پهلوانی ایرانیان دانست که در دنیای قدیم مخصوصاً به این دو صفت شهرت داشتند و یونانیان هم به‌عنوان دشمنان دیرین، آن را انکار نکرده‌اند. مهر ایزد همواره بیدار و غرق اسلحه برای یاری کردن راست‌گویان و برانداختن دروغ‌گویان و پیمان‌شکنان در تکاپو است. او هرچند که جزو دسته هفتگانه مهین فرشتگان امشاسپندان نیست، سراسر اوستا سرودگوی علو مقام اوست. در مجموعه متون مذهبی زردشتی علاوه بر «مهریشت» قطعه‌ای دیگری هم به نام «مهر نیایش» در بزرگداشت این ایزد وجود دارد. یشت دهم نیز منسوب به اوست که پس از فروردین یشت بلندترین یشت است (پوردادوود، ۱۳۷۷: ۴۰۲). در این راستا، مهرگان یکی از دو جشن بزرگ و

¹ Fravahar

² Fravashi

³ Fra

⁴ Vashi

دین طی مراسمی اعلام کند که در هر دین این مراسم، ویژه و خاص است. زرتشتیان بایستی فرزندان خود را چه پسر و چه دختر (طبق سنت بین ۷ الی ۱۵ و در بعضی نسخ ۷ تا ۱۱ سالگی) با برگزاری مراسم سدره‌پوشی در برابر آیین خود متعهد سازند.

نوباوگانی که یک‌صد و یک نام خداوند و اوستاهای بایسته را فراگرفته و با اصول دینی مزدیسنا آشنایی پیدا کرده‌اند، طی مراسمی، که شامل چندین مرحله است، آزمون دینی را بگذرانند و مفتخر به پوشیدن نشان سدره و کشتی شوند (ضیاء طبری، ۱۳۷۰: ۶۸۷).

کشتی با نام اوستایی «ایویانگهن»، بندی است باریک و بلند و توخالی که از ۷۲ نخ پشم درست می‌شود. این آیین سستی - دینی که برخاسته از ایمان و اعتقاد و نشان از وفای به عهد است از نظر نمادشناسی، نشانه مسئولیت‌ها و وظیفه‌هایی است که هرکس به عهده دارد و باید به‌درستی انجام دهد. کشتی بند بندگی اهورامزدا است و افراد زرتشتی از زن و مرد و کوچک بزرگ وظیفه دارند همواره و در هر حال آن را به کمر خود ببندند و از خود دور نکنند. این بندگی حکایت از عهد و پیمان بندگی زرتشتیان با اهورامزدا دارد. گریبان سدره هم که کیسه کرفته یا کیسه کار نیک خوانده می‌شود، یادآور آن است که همه کردارهای نیک روی هم انباشته می‌شوند و آدمی را به خوشبختی می‌رساند. نزدیک قلب بودن آن هم نشانه آن است که کارهای نیک باید قلبی و خالصانه انجام شوند و سپیدی آن نماد پاکی و بی‌غل و غش بودن است (آذرگشسب، ۱۳۸۴: ۲۵).

۴- عمل قربانی

چنین می‌نماید که مفهوم عهد و پیمانی که زروانیان و زرتشتیان بدان اعتقاد داشته‌اند، مفهومی از پیمان مهرپرستانه بوده باشد که برعکس گاتاها در دوره‌های بعد به‌ویژه در متون پهلوی دوباره خود را مطرح ساخته است؛ زیرا ارتباط میان اهریمن و اهورامزدا و همچنین ارتباط این دو با پدرشان زروان در چارچوب عمومی پیمان

بر اینکه هر فرد در پابندی بر پیمان و مهر خود چنان استوار است که هرگز آن را نخواهد شکست و بر پابندی آن ایزد مهر را همیشه ناظر و نگهبان و محاط در اعمال و رفتار خود می‌داند. پس مهری که میان دو نفر بسته می‌شود تا بدین اندازه تقدس دارد و نباید به آسانی شکسته شود. گمان بر آن است که حلقه می‌تواند مفاهیم بسیار گسترده‌تری نیز در بر داشته باشد و از اینجاست که پادشاهان با در دست گرفتن حلقه مهر (میترا) بر پیمان خود با اهورامزدا و پیروی از اشه تأکید می‌کردند. چه برای مردمان زمان خود و چه آیندگان که نظاره‌گر تصویر آنان در دل سنگ‌ها خواهند بود. همچنین حلقه‌ای که در فروهر و پیشتر در گوی بالدار آمده است نیز یادآور پیمان مقدسی باشد (هست) که آفریدگان با اهورامزدا بستند تا برای رسیدن به جاودانگی و رهایی نهایی از اهریمن مبارزه کنند و فراموش نکنند که وجود آنها تا زمان نابودی اهریمن تنها و تنها برای مبارزه است. این پیمانی بود مقدس و از روی خرد میان همه انسان‌ها و آفریدگان اهورایی با اورمزد. مورخان حلقه‌های ازدواجی که بین جوانان ردوبدل می‌شود را برگرفته از همین چنبره فروهر می‌دانند و آن را سنت ایرانی می‌دانند که به جهان صادر شده است؛ زیرا زن و شوهر نیز با دادن چنبره (حلقه) به یکدیگر پیمانی را با هم امضا کرده‌اند که همیشه به یکدیگر وفادار بمانند؛ بنابراین به نظر می‌رسد پیوند زناشویی پیمانی است کوچک و در مقیاسی انسانی که برگرفته از قانون کلی اشه و پیمان بزرگ است؛ حتی همان‌طور که عناصری عقیده دارد واژه مهریه را می‌توان به واژه مهر مرتبط دانست (عناصری، ۱۳۶۱: ۳۱۳) و رابطه پیمان زناشویی با ایزد مهر را در اینجا نیز دید.

پوشیدن سدره و بستن کشتی نیز به معنی ورود به جرگه اهالی پیمان است. سدره با نام اوستایی «وهُومَنو و ستره» به معنی جامه نیک‌اندیشی است. در آیین زرتشت، برابر روش کهن و پذیرفته‌شده باستانی، هر فرد باید پس از درک و شناخت دین به‌طور رسمی پیروی خود را از آن

اندام‌های آن) جدا (باشد) پس گوشت (اندام) آن را چگونه باید بخش کرد (مزداپور، ۱۳۹۰: ۱۴۶).

میشاق در یهودیت

چنانکه گفته شد عالی‌ترین شکل عهد و پیمان همانی است که میان انسان و خدا بسته می‌شود. این صورت از عهد با تمامی اشکال و اقسام پیمان‌های رایج در جوامع بشری تفاوت داشته و مبدأ زایش بسیاری از آداب و عادات و شکل‌گیری برخی از اشکال مادی و معنوی تمدن‌ها و فرهنگ‌ها شده است؛ اما نکته شایان ذکر در این مطالعه تطبیقی این است که در یهودیت مفهوم میثاق در تمامی زوایا و شئون این سنت به صورت آشکارا مطرح است و دیگر نیازی به اثبات این مفهوم با تفسیر نمادها و نشانه‌ها نیست.

رابطه انسان با خدا در عهد عتیق مبتنی بر میثاق‌های متعددی است که خداوند با افراد یا با اقوام، منعقد و قواعد و قوانین آنها را مقدس و مشروع کرده است. نخستین عهد و پیمان الهی در عهد عتیق، همانی است که خداوند با آدم ابوالبشر منعقد کرد و این عهد در زمان‌های بعد به شکل‌های گوناگون نزد انبیاء دیگر از جمله نوح(ع) و ابراهیم(ع) ظهور می‌یابد. مطابق با عهد عتیق، زمانی که خدا با ابراهیم(ع) میثاق بست، او و فرزندانش را برای همیشه وارد حوزه خاصی از روابط کرد و نشان آن را ختنه قرار داد. بدین ترتیب ابراهیم و فرزندانش او دارای شخصیت دینی شدند و قوم یهود تعیین شدند. با توجه به ساختار اعتقادی و قومی یهود، مرکز ثقل عهد الهی در تورات، همین میثاق است که هم متضمن سرنوشت و تقدیر نسل او و هم دربردارنده تکالیف و مسئولیت‌های جوامع و اقوام بعد از اوست؛ تا جایی که این میثاق خداوند با پیامبر خود، سبب شد نام این پیامبر را از ابرام به ابراهیم تغییر دهد.

این میثاق در کوه سینا تجدید شد و بنی‌اسرائیل به‌عنوان یک قوم ملتزم بر رعایت آن شدند (سفر خروج:

مه‌ری معنی می‌شود. قربانی‌ای که زروان برای فرزندش اهورامزدا گزارده است، درواقع شکلی از پیمان آفرینشگرانه را باز می‌نماید. همچنین پس از آنکه اهورامزدا زاده می‌شود، نقش میان این دو معکوس می‌شود و زروان از او می‌خواهد که از این پس او برای پدرش زروان قربانی کند. این نیز به نوعی به عهد و پیمان متقابل میان پدر و فرزند شباهت دارد. اوج این ارتباط مبتنی بر پیمان در اسطوره زروان را هنگامی می‌بینیم که زروان پیمان می‌بندد تا نخست زاده‌اش را به پادشاهی گیتی منصوب کند و پس از دریده‌شدن شکمش و بیرون آمدن اهریمن، این عهد را به جا می‌آورد و اهریمن را به پادشاهی برمی‌گزیند. آشکار است که در اینجا نوعی از ارتباط میان موجودات قدسی و مفهومی غایی و استعلایی از پیمان وجود داشته است (وکیلی، ۱۳۹۰: ۹).

در سنت هندو - ایرانی یزش و قربانی با آفرینش پیوند نزدیکی دارد. در باورهای کهن ایرانی یزش نماد آفرینش و از قوه به فعل درآمدن است. چنانکه در بالا درباره اسطوره آفرینش زروانی گفته شد باور زردشتیان بر این است که در هنگام اجرای قربانی اهورامزدا به همراه دیگر ایزدان و امشاسپندان به صورت دسته جمعی در انجام آیین مقدس شرکت می‌کنند و سبب می‌شوند تا جریان مداوم نیروی آسمانی، همراه با نیروی انسان محافظ گیتی جاری شود (بویس، ۱۳۸۱: ۲۲۱). گویی قربانی کردن، نوعی عمل ورجاوند و الهی تلقی می‌شده است. آدمیان با عمل قربانی کردن در کنش خدایان سهیم می‌شده‌اند و به رفتاری مقدس دست می‌زده‌اند (وکیلی، ۱۳۹۰: ۹)؛ بنابراین همچنان که در بالا آمد برعکس گاتاها، در متون حقوقی و فقهی زرتشتی، به‌ویژه در «شایست ناشایست» فصل ۱۱ بند ۴ قربانی کردن گوسفند برای خدایان و ایزدان و فرشتگان و برخی مردمان و موجودات و ارواح بزرگان زرتشتی در مراسم دعا و نیایش از جمله اعمال شایسته و نیک دانسته شده است؛ حتی توضیح داده شده است گوسفند هنگامی که (در مراسم یشت) کشته شود و

فرمان برداری از او امکان‌پذیر است. این صراحت نه تنها درباره میثاق با حضرت آدم و انبیای بعد، حتی در میثاق با اعقاب و اقوام دیده می‌شود.

رویگرد انحصارگرایانه یهودیان هم ریشه در همین میثاق دارد (شاهنگیان، ۱۳۸۹: ۹۴)؛ زیرا یهودیان معتقدند میثاقی که خداوند با ابراهیم بست، آغاز یا بخشی از وعده یا میثاق نجات خداوند برای قومش یعنی یهودیان است؛ البته این عهد و میثاق نجات فقط شامل آن عده‌ای می‌شود که بر میثاق با خدا وفادار باقی مانده و نقض میثاق نکرده باشند. از کتاب مقدس بر می‌آید که این وعده هنگامی به تحقق نزدیک شد که قومی به نام اسرائیل پدید آمد. خداوند پیامبری به نام موسی (ع) را برای نجات آنان فرستاد و به او دستور داد این برگزیده‌شدن را به قوم اسرائیل گوشزد کند «اگر مطیع من باشید و عهد من را نگه دارید، از میان همه اقوام، شما قوم خاص من خواهید بود» (خروج، ۱۹: ۵). پس این قوم خاص و برگزیده‌بودن مشروط است. آنان تا زمانی قوم خاص خدا هستند که مطیع خدا باشند و عهد او را، که عمل به شریعت اوست، رعایت کنند. از این فقره به خوبی برمی‌آید که خداوند می‌خواهد جایگاهی ویژه یا مأموریتی خاص را به این قوم بدهد که شرط آن اطاعت از خدا است. پس این برگزیدگی مشروط است، نه مطلق. از انذارهای پیامبران پیش از اسارت چون اشعای نبی، چنین بر می‌آید که به اسارت رفتن قوم یهود و نابودی مملکت ایشان، کیفری بوده است که آنان به سبب عهدشکنی و خطاکاری‌های خود متحمل شده‌اند؛ زیرا یهود نسبت به اعمال افراد بی تفاوت نیست و براساس صفت عدالت خود هر کرداری را جزایی شایسته می‌دهد. بنابراین، برگزیدگی برای آن است که آنها بار سنگینی بر دوش بگیرند که البته پاداش این عمل عزت و سربلندی در دنیا و سعادت اخروی است؛ اما در صورت رعایت نکردن، نه تنها قوم خاص خدا نیستند و عزت و سربلندی ندارند، از همه قوم‌های جهان پست‌تر خواهند بود «ولی اگر به من گوش ندهید و مرا اطاعت نکنید و

بعد از اینکه موسی (ع) شریعت را دریافت کرد، قربانی میثاق را انجام داد و به علامت اتحاد معنوی اسرائیل با خدا نیمی از خون قربانی را بر قوم اسرائیل و نیم دیگر را بر محراب خدا ریخت. پس از آن بود که روز سبت، روز علامت اتحاد دائمی میان آن دو شد (سفر خروج: ۱۷/۳۱-۱۳). در همین زمان شریعت در الواح ارائه شد که تعهدات بر آنها ثبت شده بود و «کتاب میثاق» (سفر خروج: ۳۶/۷) نامیده شد و ده فرمان «کلمات میثاق» (سفر تثنیه: ۹-۱۵/۹) شناخته شدند (Jewish Encyclopedia: Covenant). اهمیت میثاق بین خدا و قوم بنی اسرائیل را می‌توان در این سخن ارمیای نبی مشاهده کرد که می‌گوید «میثاق من با پدرانشان و با دستانشان بسته شد برای خروج از مصر» (Ancien testament, 31,32)؛ و همچنین در داستان خروج که در سخن یهوه چنین می‌آید «من یهوه هستم که شما را از روزگار طاقت‌فرسا نجات خواهم داد و از خدمت‌های سخت و ... من به شما می‌گویم که من یهوه هستم و با شما پیمان بسته‌ام و ...» (Ancien Exode, 6:6-7 testament)؛ از این روست که گاهی میثاق میان خدا و انسان عهد زندگی نامیده می‌شود، زیرا زندگی به‌عنوان پاداش اطاعت وعده داده شده است و گاهی دیگر بدان میثاق اعمال نام نهاده‌اند؛ زیرا شریعت تکلیفی بود که عمل بدان وعده را محقق می‌ساخت. شاید این عنوان به دلیل تمایز با عهد جدید باشد؛ زیرا اعتقاد بر این است که زندگی در عهد جدید در عوض ایمان ارائه می‌شود نه عمل.

براساس کتاب مقدس، پاداش وعده داده شده به آدم در صورت اطاعت، زندگی بوده است، اما این پاداش با تهدیدی همراه بود «در روزی که تو آن را تناول کنی قطعاً خواهی مرد». واضح است این پاداش و تهدید با یک اطمینان همراه است که «اگر تناول نکنند، نباید بمیرد» (Hodge, 1975: 10). مفهوم کلی کتاب مقدس همین است که به شکل‌های گوناگون گفته می‌شود که زندگی با اطاعت خداوند همراه است و ارتباط با خدا در صورت

(اشرفی، ۱۳۸۴: ۱۳۹). در واقع، قربانی از زمان آدم (ع) آغاز شده بود و به نظر می‌رسد نخستین نوع عبادتی باشد که رایج شد. در داستان قابیل و هابیل تقدیم کردن قربانی با آن دو مطرح شده است؛ ولی عبادتگاه به صورت قربانگاه در زمان نوح برپا می‌شود؛ چنانچه در سفر پیدایش آمده است:

«آنگاه نوح قربانگاه برای خداوند ساخت و از هر حیوان و پرنده حلال‌گوش در آن قربانی کرد. خداوند از او خوشنود گردید و با خود گفت: من بار دیگر زمین را به خاطر انسان که دلش از کودکی به طرف گناه متمایل است، لعنت نخواهم کرد و این چنین تمام موجودات زنده را از بین نخواهم برد» (پیدایش، ۸: ۲۰-۲۲).

قربانگاه مرکز پرستش همراه با قربانی است. قربانگاه نشانه حضور الهی است. در آغاز اگر انسان قربانگاهی بنا کرده است به دلیل پاسخ به خدایی بود که با او دیدار کرده بود (پیدایش، ۱۲: ۹-۶) و معمولاً با قراردادن سنگ در آن مکان یا ایجاد آن روی صخره مناسبت پیدا می‌کرد؛ ولی به سرعت این سنگ‌ها و صخره‌ها جای خود را به مکانی می‌دهند که از سنگ ساخته می‌شود و نام مذبح بر آن قرار می‌گیرد و در موقعی که معبد (خیمه عبادت) شکل می‌گیرد، قربانگاه با شکل خاص داخل آن طراحی می‌شود و جزئی از آن قرار می‌گیرد و یکی از اجزای اصلی و مهم آن می‌شود. بدین صورت با ساخته شدن معبد (خانه خدا) در اورشلیم، قربانگاه مهم‌ترین رکن آن قرار می‌گیرد.

این نظر وجود دارد که قربانی کردن پایه و اساس همه آئین‌های قراردادی بین خدا و فرد یا افراد اسرائیل قرار گرفته باشد. این مسئله به‌ویژه درباره پیمان ابراهیم و اسرائیل و موسی در صحرای سینا شایان توجه است. در عین حال، همه بلایا و مصائب و نعماتی که بر قوم یهود جاری می‌شود، به همان میثاقی تعمیم داده می‌شوند که خداوند با انبیاء بنی اسرائیل مبنی بر نجات و پاداش آنها داده است و در این رابطه قربانی امری قدسی و نشانی از میثاق بین انسان و یهوه به اشکال و نمادهای گوناگون

قوانین مرا رد کنید و عهدی را که با شما بسته‌ام بشکنید، آنگاه من شما را تنبیه خواهم کرد و ترس و امراض مهلک و تبی که چشم‌هایتان را کور کند و عمرتان را تلف نماید بر شما خواهم فرستاد. بذر خود را بیهوده خواهید کاشت؛ زیرا دشمنان حاصل آن را خواهند خورد. من بر ضد شما بر خواهم خاست و شما در برابر دشمنان خود پا به فرار خواهید گذاشت. کسانی که از شما نفرت دارند بر شما حکومت خواهند کرد. حتی از سایه خود خواهید ترسید» (لاویان، ۱۷-۱۴: ۲۹) این نکته‌ای است که در سراسر عهد قدیم بارها تکرار و به قوم گوشزد شده است. بر اساس این، آنان هرگاه به عهد خود وفادار نمانند، مجازات شدند (سلیمانی، ۱۳۸۳: ۱۲۸ و ۱۲۹).

همچنان که گفته شد میثاق و شرایط و عوارض آن، برعکس آیین زرتشت، به روشنی هر چه تمام‌تر در سنت یهود آمده است؛ اما در عین حال، در یهودیت آیین‌ها و نشانه‌هایی نیز وجود دارند که بر میثاق و شرایط و عوارض آن تأکید دارند؛ به اختصار به چند مورد آن می‌پردازیم.

۱- عمل قربانی

در یهودیت، واژه *Korban* برای قربانی به کار برده می‌شود. معنای اصلی این کلمه، تقرب به خداوند و از ریشه *Karav* به معنای نزدیک شدن است (Birnbau, 1995: 550). معادل انگلیسی قربانی *Sacrifice* است و از *Sacrificium* گرفته شده که به معنای ساختن است و این معنا را می‌رساند که قربانی کردن، جنبه تقدس و خدایی به قربانی می‌بخشد (Henninger, 1987: 12/544). قربانی کردن نه از یهود شروع شده و نه منحصر به آن است؛ بلکه این عمل در بیشتر ادیان آیین مهمی بوده است که انسان‌ها از این طریق تمام احترام و خلوص خود را نسبت به خدا ابراز می‌کردند. قربانی‌گزاران نمی‌توانستند ادعا کنند خودشان صاحبان اموالشان‌اند و برای نشان دادن این حقیقت بهترین قسمت از اموال خود را انتخاب و به خدا تقدیم می‌کردند

خیمه را با رعایت آداب و با احترام خادمان مخصوص (که از سبط لاوی ۲ بوده‌اند و از نسل ایشان بعدها کهنه یهود به وجود آمد) آن را در پیشاپیش اردوگاه برافراشتند و موسی به درون آن می‌رفت و با سکوت و انقطاع تمام کلام یهوه را استماع می‌فرموده است.

روایات و اخبار قدیم حاکی از آن است که در اندرون آن خیمه صندوقی نیز می‌نهادند، محتوی دو لوح سنگی که روی آن نص میثاق الهی با قوم اسرائیل منقش بوده است و این همان «تابوت عهد»^۲ یا صندوق تورا است که در تاریخ قوم اسرائیل بعدها نقش مهم و آثار حیاتی داشته و قوم اسرائیل هر وقت حرکت می‌کرده است، آن صندوق را با حرمت فراوان در ارابه می‌نهادند، پیشاپیش خود روان می‌داشته‌اند و حتی در هنگام جنگ‌ها آن را با خود می‌بردند و از آن فیض و امداد می‌جسته‌اند و هیچ‌کس جز طبقه کهنه ربانیون نمی‌بایستی آن را لمس کند. اگر کسی مرتکب چنین گناهی می‌شد، هرآینه روحی قادر و توانا که درون آن نهفته بود، او را هلاک می‌ساخت (بایر ناس، ۱۳۵۴: ۳۳۵). در میدان‌های جنگ، کاهنان، تابوت عهد را به منزله نماد عینی حضور یهوه در میان سپاهیان، روی تیرک‌های درازی حمل می‌کردند. در سفر اعداد آمده است که «عبراتیان در روزهای سرگردانی در بیابان (ایام تیه) تابوت عهد را در پیشاپیش قوم حمل می‌کردند و در روز ستونی از ابر و در شب ستونی از آتش در پیشاپیش آن می‌رفت. هنگامی که تابوت را حمل می‌کردند، می‌گفتند:

«برخیز ای خداوند، تا دشمنانت پراکنده شوند و مبعوضات از حضورت بگریزند» و وقتی تابوت را فرو می‌گذاشتند می‌گفتند «ای خداوند هزاران هزار اسرائیلی بازگرد» (سفر اعداد، ۱۰: ۳۳-۳۶).

به این ترتیب، مشخص می‌شود صندوق عهد و حفظ کردن آن در همه حال، همان‌طور که از نام آن بر می‌آید، یکی از تعیین‌کننده‌ترین نشانه‌های میثاق یهود

تبلور یافته است؛ از جمله به صورت قربانی‌های سوزاندنی، پیشکش‌ها، جنباندنی‌ها، افراشتنی‌ها، قربانی‌های سلامتی و قربانی‌های خطا و گناه که نقش بسزایی در حیات معنوی انسان دارد؛ بنابراین توبه، اعتراف، تقدیس، کفاره و شکر در اصل دیالوگ‌های معنوی بین انسان و یهوه است (هاکس، ۱۳۷۷، ۹۵۸).

۲- تابوت عهد به عنوان نماد میثاق

تابوت عهد در عبری «ارون هابریت» یهوه یا (تابوت یهوه صباثوت به معنای خدای جنگاوران) یا تابوت مقدس نامیده می‌شود. در زبان عبری دو کلمه «تیب» و «ارون» هر دو به معنی «صندوق» هستند. کلمه نخست تنها بر کشتی نوح یا صندوقی که موسی در آن نهاده شده است، دلالت دارد و کلمه دوم در سیاق دینی به معنی تابوت یا صندوق است.

براساس کتاب خروج، موسی این تابوت را به دستور و راهنمایی خدا ساخت و این دستورات را موسی در طور سینا دریافت کرد. در سفر خروج (باب ۲۶) مکان مقدسی که خدا در آن، میان قوم خویش سکنی گزید، از چادر مجللی تشکیل می‌شود که آن را «خیمه اجتماع» می‌نامند. این قدس شامل اصل خیمه و صحن اطراف آن است (خروج، ۲۷: ۹-۱۹) که منظور از آن حفاظت از «بارگاه پیمان» (تابوت شهادت) است که در داخل آن لوح‌های قانون (خروج، ۲۵: ۱۶) قرار دارد. قوم بنی‌اسرائیل معتقد بودند یهوه همراه ایشان است؛ از این رو، لازم بود وسیله ارتباطی بین خود و او برقرار سازند، پس همان وسیله‌ای که از قدیم مرسوم بود به کار بردند؛ یعنی محلی خاص را برای میعاد و ملاقات قوم با یهوه تعیین کردند و ضریح و معبدی قائم ساختند که در آنجا همه کس بتوانند معبود را عبادت کنند، پس خیمه‌ای مخصوص این امر بساختند که آن را «خیمه عهد»^۱ پرستشگاه خداوند گفتند و آن را مقدس و طاهر دانستند و هر وقت که قبیله فرو می‌آمد، آن

^۲ Levi

^۳ Ark of covenant

^۱ Taberhocle

است که تأثیر عمیقی بر باورهای دینی و فرهنگی این قوم داشته است.

بررسی و تطبیق

اگر پیمان و میثاق، محور رابطه خدا و انسان در نظر گرفته شود، از این منظر تمامی حوادث، رویدادها و نیز اقوال و احوالات آدمی براساس همین عهد و پیمان ازلی، تفسیر و تأویل می‌شوند؛ اما این مفهوم به لحاظ تأثیر و تأثر این دو دین از یکدیگر و از طرف دیگر، تعالیم یهودیت و زرتشت، درخور بحث و بررسی است.

نخست اینکه، میثاق و پیمان در هر دو دین معنای واحدی دارند. در هر دوی آنها با انعقاد پیمان، طرفین متعهد و ملتزم به انجام کار یا ادای وظیفه‌ای می‌شوند و در صورت التزام‌نداشتن باید متحمل خسارات یا تبعات ناشی از آن شوند. دوم اینکه براساس آموزه‌های این دو دین، مهم‌ترین نوع پیمان، همانی است که بین خدا (یهوه/ اهورامزدا) و انسان بسته می‌شود و سپس، خداوند کسانی را که پیمان را پاس بدارند، یاری و در صورت نقض آن مجازات می‌کند. سوم اینکه، میثاقی که از خدا و انسان آغاز شده به صورت الگویی تعاملی وارد روابط میان انسان‌ها با یکدیگر شده و مفهومی اخلاقی یافته و اساس ارتباطات انسانی شده است؛ البته عهد و پیمان خدا با انسان اساساً متفاوت از قراردادهای انسانی است؛ زیرا نخست، انسان و خدا طرفین مساوی قرارداد نیستند؛ دوم، این خداست که پیش‌قدم شده و منشأ آن فیض و محبت اوست. در جهان انسانی، قرارداد محملی است که به واسطه آن دارایی‌ها و کالاها از شخصی به شخص دیگر منتقل می‌شود؛ اما این قراردادها مذاکره‌پذیر، تغییرپذیر یا حتی فسخ از جانب طرفین‌اند. در عین حال، وعده‌ها و تعهداتی که در قراردادها ایجاد می‌شوند در شأن افرادی است که آنها را امضا می‌کنند؛ بنابراین، این قراردادها می‌توانند به راحتی شکسته شوند؛ اما پیمان یا میثاق خدا با انسان چیزی فراتر از تبادل کالاها و دارایی‌ها است. آنچه

در رابطه انسان با خدا عرضه می‌شود، کلیت وجود و هستی اوست که خالصانه در طبق اخلاص قرار داده می‌شود. با انعقاد میثاق، طرفین آن «دوست» یکدیگر می‌شوند. کلمه «دوست» دارای اعتبار و جایگاه ویژه‌ای است که امروزه تا حد زیادی از اعتبار آن کاسته شده است. در فرهنگ دینی هیچ افتخاری بالاتر از این نیست که کسی دیگری را دوست خطاب کند؛ زیرا این بدان معناست که رابطه میان آن دو از نوع میثاق است؛ از این‌روست که حضرت ابراهیم (ع) دوست خدا خطاب شده است (Smith, 2002: 20).

در بحث اخلاق انسانی هم، فارغ از اینکه ما اخلاق را مستقل از دین یا متکی بر دین بدانیم، وفای به عهد از مصادیق بارز اخلاقی‌بودن و در عین حال دین‌داربودن است. بدین صورت، شاید بتوان در بحث نوع رابطه دین و اخلاق آموزه میثاق را پیوندی اساسی میان دین و اخلاق در نظر گرفت و نتیجه گرفت اخلاق، دست‌کم در سطح عالی در سایه دین حاصل می‌شود؛ بنابراین التزام به پیمان در روابط انسانی بنیاد و ضمانتی ماورایی دارد و این را می‌توان در پیمان‌ها به‌ویژه پیمان‌های مهمی چون ازدواج دید که خدا در آن با نام‌های مختلفی چون یهوه، اهورامزدا و حتی میترا به صراحت یا به‌طور ضمنی به‌منزله شاهد و ضامن در نظر می‌گیرد.

در اینجا مسئله اختیار انسان نکته‌ای است که دین زرتشت را از یهودیت متفاوت می‌کند. سنت‌گرایان یهودی بر این باورند که میثاق ابتدا بر طبق سنت یهود به‌منزله فضل الهی برای تمام مردم بوده است؛ اما جدای از آن، خداوند میثاق خاص دیگری نیز با عبرانیان بسته است؛ بنابراین در سنت یهود دو نوع میثاق وجود دارد: میثاقی که خداوند با بشر بسته است که «میثاق ابدی» نام دارد (Ancien testament, Ésaïe, 40: 8) و میثاقی که با بنی‌اسرائیل منعقد کرده و محدود به زمان و دوره‌ای خاص و محدود است که به آن «میثاق زمانی» گفته می‌شود (Ancien testament, Création, 20:2). پژوهشگران

به این موضوع اشاره شده است که غریبه‌ها و آنانی که دوست دارند می‌توانند با خدا پیمان ببندند (Novak, 2006: 88)؛ بنابراین بحث میثاق در طول تاریخ یهودیت دستخوش تحولات گوناگونی شده است که اختیارداشتن یا نداشتن انسان در اعتقاد با میثاق ابدی یا زمانی پیوند دارد. این نکته‌ای است که بحث اعتقاد به پیمان در دین مزدیسنا را متفاوت می‌کند؛ زیرا اساس و پایه دین زرتشت بر اختیار انسان است و نفس انسان در نزاع دائمی خیر و شر است و اهورامزدا زمانی که به خلقت انسان پرداخت، به او آزادی عمل عطا کرده است تا همه چیز را که تمایل دارد، برگزیند (Noss, 1949: 342). اهورامزدا با قانون ثابت و ازلی اشته و با نشان دادن راه و بیان ارزش‌های اخلاقی از طریق امشاسپندان سرنوشت بشر را به خودش واگذار کرده است؛ حتی گات‌ها آدمیان را به گزینش منش نیک و رهبر درست (یسنا ۴۸ بند ۵) و دوست خردمند (یسنا ۵۴ بند ۱) و همسر درست‌کار و نیک (یسنا ۵۳ بندهای ۳ و ۴ و ۵) سفارش می‌کند، ولی وادار نمی‌کند. در عین حال اهورامزدا به این نکته اشاره کرده است: کسانی که با اختیار خود به کج‌اندیشی و کردارهای ناروا رو می‌آورند، برخلاف پیمان الهی با جهان هستی گام برمی‌دارند. در واقع براساس فلسفه «میثاق ابدی» انسان با گزینش آزاد و قبول نکردن جبر، آینده خود را رقم خواهد زد؛ بنابراین می‌توان گفت در دین یهوه نوعی پیچیدگی در تفسیر میثاق الهی مشاهده می‌شود؛ در حالی که دین مزدیسنا با طرح قانون اختیار از جانب اهورامزدا، پیمان الهی را امری غیر جبری و ساده معرفی می‌کند (Hinnells, 1973: 41, 74).

نکته دیگری که شباهت این دو دین در این زمینه را بیشتر می‌کند، اعتقاد مؤمنان این دو دین به سنت نجات است. فهم نجات و آخرالزمان در پرتو فهم میثاق به سهولت امکان‌پذیر است. در هر دو دین، نجات مستلزم رعایت میثاق با تمام جوانب آن و عدم نجات به معنی نقض میثاق به هر شکل و اندازه‌ای است. طبق آموزه‌های هر دو دین، یکی از وعده‌ها و پاداش‌های خداوند به

یهودی معاصر در این زمینه به تفسیر دیگری از میثاق روی آورده‌اند. از نظر آنها زبان میثاق، زبانی نمادین است. در تفسیر نمادها و نشانه‌ها گفته می‌شود کلمه یا نمایه هنگامی نمادین می‌شود که چیزی بیش از مفهوم آشکار خود داشته باشد. به عبارت دیگر، نماد می‌تواند چندین معنا را در برداشته باشد و در نتیجه، نخستین و سطحی‌ترین تفسیر، کامل‌ترین تفسیر نیست. با این توضیح، این محققان با این رویکرد به این نتیجه می‌رسند که یکی از نشانه‌های زبان میثاق، وجود قانونی است که بر آن حاکم است و با وجود آن اختیار انسان به چالش کشیده می‌شود. در دوره‌های نخستین تاریخ یهودیت، از جمله از هفت قانون نوح و تفاسیر سنتی یهودیت ربانی نیز بر می‌آید که نوعی جبریت در التزام به میثاق زمانی و ابدی الهی وجود دارد و کسانی که به این احکام گردن نهند فرزندان نوح که با خداوند پیمان بسته‌اند، شناخته خواهند شد (Focant, 1988: 866)؛ چنانکه در کتاب ارمیای نبی درباره میثاق بین قوم یهود و خداوند آمده است که خدا می‌گوید: من توراتم را خواهم آورد و در دلشان، از کوچک و بزرگ که مرا می‌شناسند، نفوذ خواهم داد (Ancien testament, Jérémie XXXI, 33-34t). بنابراین می‌توان گفت انبیاء بنی‌اسرائیل در یک محدوده زمانی، تورات را بر قومی خاص ارائه داده و آنها را موظف به پذیرش آن کرده‌اند (Novak, 2006: 86)؛ اما در دوره‌های بعد، زمانی که یهودیان از سرزمین خود رانده و تبعید شدند، تجربیاتی پیش آمد که وجود اختیار برای انسان را نشان داد. با این تجربه قوم یهود متوجه شدند تنها وفاداران و مؤمنان به خدا نیستند و این میثاق امری جهانی و همگانی است و دوم اینکه چون خدا می‌تواند در مکان‌های گوناگون باشد، می‌تواند در هر جا میثاقش را به انسان ارائه کند تا بشر براساس اختیار خود و بر مبنای میثاق به حیات خود ادامه دهد. سوم اینکه انتخاب و یا عدم انتخاب امری اختیاری است که بخشی از میثاق خدا با بشر به شمار می‌رود؛ چنانکه در پایان کتاب اشعیا نبی

وفادارانش، فرستادن منجی برای نجات و پاداش به پیروان و وفاداران به عهدش است؛ از این رو، باور به منجی به منزله یکی از عهدها و وعده‌های خداوند برای نجات، یکی دیگر از اشتراکات دو سنت دینی زرتشتی و یهودی است که در یهودیت، با تأثیر از زرتشت‌گرایی، تغییراتی را در خود تجربه کرده است.

نتیجه

بر اساس آنچه گفته شد، در تلقی هر دو دین، پیمان یا میثاق خدا با انسان نخستین و عالی‌ترین پیوندی است که اتفاق افتاده و مبدأ زایش بسیاری از آداب و عادات و شکل‌گیری برخی از اشکال مادی و معنوی تمدن‌ها و فرهنگ‌ها شده است. مهم‌ترین تفاوتی دیده‌شده این بود که مفهوم میثاق در آیین زرتشت در اصل از قاعده‌اشه نشأت گرفته که قانونی اخلاقی و دارای منشأ هندواروپایی است و ایزد مهر، ناظر و ضامن میثاق‌ها معرفی شده است؛ اما در یهودیت منشأ پیدایش میثاق خداوند و مشیت اوست و اصل و قاعده‌ای فراتر از او وجود ندارد و خدا بی‌واسطه ناظر و ضامن آنهاست. به لحاظ تاریخی، اعتقاد به میثاق و باورها درباره آن در دین زرتشت تقریباً شکل ثابتی دارد؛ در حالی که در دین یهوه دستخوش دگرگونی‌های بنیادی می‌شود. به لحاظ الگوی تعلیمی در هر دو دین، این نوع رابطه میان انسان و خدا وارد روابط میان انسان‌ها با یکدیگر شده و علاوه بر اصالت دینی، مفهومی اخلاقی یافته و اساس ارتباطات انسانی شده است؛ از این رو می‌توان نتیجه گرفت در هر دو دین میثاق میان خدا و انسان سرچشمه اخلاق است و بنابراین، اخلاق دارای ضمانتی ماورایی است. با توجه به ارتباط نجات با آموزه پیمان یا میثاق در هر دو دین، آیین‌ها و نمادهای موجود در آنها با تمام تفاوت‌هایی که دارند، مظاهر بیرونی و متکفل تکرر آن‌اند.

منابع

۱- آذرگنسب، موبد فیروز، (۱۳۸۴)، گات‌ها، سروده‌های

- آسمانی زرتشت. تهران. انتشارات فروهر.
- ۲- آرمسترانگ، کرن، (۱۳۸۳)، خداشناسی از ابراهیم تا کنون، ترجمه محسن سپهر، تهران، نشر مرکز، چاپ اول.
- ۳- اخلاقی، مرضیه، (زمستان ۱۳۸۴)، «نگرش صدرا به عالم ذر و میثاق»، فصلنامه پژوهشی اندیشه نوین دینی، شماره ۳، صص ۱۴۹-۱۶۶.
- ۴- ارداویرافنامه، (۱۳۷۲)، تصحیح فیلیپ ژینیو، ترجمه و تحقیق ژاله آموزگار، تهران، انتشارات معین و انجمن ایران‌شناسی فرانسه.
- ۵- اشرفی، عباس، (۱۳۸۴)، عبادات در ادیان ابراهیمی، تهران، امیرکبیر.
- ۶- اوشیدری، جهانگیر، (۱۳۷۱)، دانشنامه مزدیسنا، واژه‌نامه توضیحی آئین زرتشت، تهران، نشر مرکز.
- ۷- بایر ناس، جان، (۱۳۵۴)، تاریخ جامع ادیان، ترجمه علی‌اصغر حکمت، تهران، علمی فرهنگی.
- ۸- بویس، ماری، (۱۳۸۱)، زرتشتیان؛ باورها و آداب دینی آنها، ترجمه عسکر بهرامی، تهران، انتشارات ققنوس.
- ۹- پورداوود، ابراهیم، (۱۳۷۷)، یشتها، تهران، انتشارات اساطیر، جلد اول.
- ۱۰- پیرعلی، دل‌آرا نعمتی، (بهار ۱۳۹۲). «عهد در کتاب مقدس و قرآن کریم»، فصلنامه علمی و تخصصی - معرفت ادیان، دوره ۱۴، شماره ۲، صص ۲۴-۵.
- ۱۱- حسام پور، سعید و دهقانی، ناهید، (پاییز و زمستان ۱۳۸۷)، «بررسی تحلیلی گونه‌های پیمان و سوگند در شاهنامه فردوسی»، پژوهشنامه ادبیات غنائی، سال ششم، شماره ۱۱، صص ۳۷-۶۶.
- ۱۲- دهخدا، علی‌اکبر، (۱۳۳۶)، لغت‌نامه، دانشگاه تهران.
- ۱۳- سلیمانی، عبدالرحیم، (۱۳۸۳)، «قوم یهود از برگزیدگی تا نژادپرستی»، فصلنامه تخصصی ادیان و مذاهب، شماره ۲۲، صص ۱۱۲-۶۷.
- ۱۴- شاهنگیان، نوری سادات، (بهار و تابستان ۱۳۸۹)، «حضور الهی (شخینا) در سنت یهود، مطالعات عرفانی» مجله علمی پژوهشی دانشکده علوم انسانی دانشگاه

Oxford: One World.

29- Focant, Camille ; Wénin, André. (1988), *L'alliance ancienne et nouvelle*. In: *Nouvelle revue théologique*, Vol. 110, no. 6, p. 850-866.

30- H-A. Perret-Gentil (1861), *Ancien testament*, Traduit d'après L'hébreu, France, Soleil d'Orient

31- Henninger, Joseph (1987), "*sacrifice*", in: *The Encyclopedia of religion*, Mircea Eliade (ed.), New York: Magmillan.

32- Hinnells John R, (1973), *Persian mythology*, Hamlyn, London, New York.

33- Hodge, Charles. (1975). *Systematic theology*. Study Historical Book; Flavius Josephus Anthropology, Grand Rapids: Eerdmans

34- Jewish Encyclopedia <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/4714-covenant>

35- Noss. John Boyer (1949), *Man's Religion*, Macmillan Publishing Co, Inc., New York & Collier Macmillan, Publishers, London.

36- Novak David (2006), *l'alliance volontaire*, Pardès, N° 40-41, p. 77-90.

37- Smith, Malcolm (2002), *The Power of the Blood Covenant- Uncover the Secret Strength in God's Eternal Oath*, Harrison House, Tulsa, Oklahoma.

کاشان، شماره ۱۱، صص ۹۱-۱۱۴.

۱۵- صد در نثر - صد در بندهشن، (۱۹۰۹)، به اهتمام دابار، بمبئی، نسخه الکترونیکی.

۱۶- ضیاء طبیری، فرهنگ، (اسفند ۱۳۶۹ و فروردین ۱۳۷۰)، «نگرشی به آیین سدره پوشی نزد مزدیسنان»، مجله چیستا، شماره ۷۶ و ۷، صص: ۶۹۰-۶۸۶.

۱۷- عزیزیان، کبری، (مهر ۱۳۸۸)، «جشن مهرگان»، مجله چیستا، شماره ۲۶۳، صص ۲۸-۱۸.

۱۸- عقیقی، رحیم، (۱۳۸۲)، اساطیر و فرهنگ ایرانی، مشهد، انتشارات توس.

۱۹- عنصری، جابر، (آبان ۱۳۶۱)، «مهر، ایزد نگهبان عهد و پیمان‌ها و پادافره دهنده پیمان‌شکنان (به مناسبت مهرگان)»، مجله چیستا، شماره ۱۳، صص ۳۰۸-۳۲۵.

۲۰- فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۷۴)، شاهنامه، بر پایه چاپ مسکو، به کوشش سعید حمیدیان، تهران، نشر داد، جلد دوم.

۲۱- کتاب مقدس، عهد عتیق و عهد جدید، (۱۹۲۰)، ترجمه قدیم، انتشارات انجمن کتاب مقدس، لندن.

۲۲- گیرشمن، رومن، (۱۳۷۴)، ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، تهران، نشر علمی فرهنگی.

۲۳- لوفمارک، کارل، (۱۳۸۴)، کتاب مقدس چیست؟، ترجمه محمدکاظم شاکر، تهران، انتشارات دستان.

۲۴- مزدپور، کتابون، (۱۳۹۰)، شایست ناشایست، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ دوم.

۲۵- وندیداد، (۱۳۷۶)، ترجمه هاشم رضی، تهران، فکر روز.

۲۶- وکیلی، شروین، (۱۳۹۰)، مفهوم آفرینش و قربانی در یک متن جدلی ارمنی، سایت ساوشیانس.

۲۷- هاکس، مستر، (۱۳۷۷)، قاموس کتاب مقدس، تهران، نشر اساطیر.

28- Birnbaum, Philip (1995), *Encyclopedia of Jewish Concepts*, New York: Hebrew Pub Company. Cohn-sherbok, Dan (1999), *A Concise Encyclopedia of Judaism*,

